

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

DOI: 10.59610/bbu4.2024.4.2

Qasımova İlhamə Valeh qızı,
doktorant,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
E-mail: ilhamaahmedova@gmail.com
© Qasımova İ.V., 2024

UOT: 336.11
JEL: G39

AUDİTOR XİDMƏTİNİN İNKİŞAFI DİNAMİK-İNKLÜZİV VƏ SOSIAL TƏRƏQQİYƏ ƏSASLANAN CƏMIYYƏT MODELİNDƏ HAQLI RƏQABƏT MÜHİTİNİN FORMALAŞDIRILMASININ TƏMİNATI QISMİNDƏ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın əsas məqsədi - auditor xidmətlərinin şəffafliq və sabitlik əsasında haqlı rəqabət mühitinin formalaşmasına tövhəsini araşdırmaq, bu xidmətlərin dinamik-inklüziv sosial tərəqqiyə əsaslanan cəmiyyət modelinin formalaşmasındakı rolunu və mövcud səviyyəsini qiymətləndirməkdir. Eyni zamanda auditor xidmətlərinin inkişaf istiqamətlərini müəyyən edərək ölkədə iqtisadi tərəqqiyə, inkişafa və etimad mühitinə tövhə verməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat kvantitativ və keyfiyyət metodlarına, eləcə də direktiv analizlərə əsaslanır. Məqalədə 2019-2023-cü illər ərzində audit xidmət bazarında müqavilələrin məcburi və könüllü audit üzrə müqayisəsi, xarici və yerli auditorların fəaliyyəti, müqavilələrin say və həcmindəki payları, artım və azalma meylləri, həmçinin 2023-cü ildə müəyyən edilmiş minimum tələblərə əməl səviyyəsi və problemlərin həlli yolları təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - auditor xidmətinin inklüziv sosial tərəqqiyə əsaslanan cəmiyyətdə haqlı rəqabət mühitinin yaradılmasında qarşılaşdığı problemlər müəyyən edilmiş və bu xidmətin əlçatanlığının artırılması, inkişafı üçün koordinasiyalı yanaşmanın istinad mənbəyi kimi əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Tədqiqatın nəticələri - Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinə təkmil və təşəkküllənmiş forma yanaşmanın inkişaf etdirilməməsi sübut olunmuşdur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - ölkədə auditor xidmətinin hazırki səviyyəsinin, auditor xidmətinin kordinasiyalı izlənməməsinin, təbliğat və təşviqatın zəif olması, minimum hədlərinə əməl olunmasına nəzarətin qənaətbəxş olmaması, ölkə üzrə əlçatanlığın təmin olunmaması, regionlarda inkişaf səviyyəsinin aşağı olması - inklüziv və sosial tərəqqiyə əsaslanan cəmiyyət modelində haqlı rəqabət mühitinin formalaşmasının təminatı qismində qənaətbəxş olmamasının təhlillər nəticəsində əsaslandırılmasına dayanaraq məqalə orijinal tədqiqat işi kimi qəbul edilə bilər.

Açar sözlər: audit xidməti, haqlı rəqabət, sosial tərəqqi, inklüziv inkişaf.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

GİRİŞ

Cəmiyyətin bərabər, ədalətli və inklüziv inkişafında müstəsna əhəmiyyətli sektorlardan biri də audit sektorudur. Onun vəzifələri inklüziv cəmiyyətin qurulmasında önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Şəffaflığın artırılması, nəzarətin gücləndirilməsindən birbaşa asılı olduğu halda auditin ölkədə inkişafına daha yüksək səviyyədə nail olunmasına çalışmaq, sosial-iqtisadi bərabərliyin təminatını sığortalamaqdır. Cəmiyyətin sosial rifahının artırılması dövlətin vəzifəsi olduğu halda, ictimai sektor kimi bu istiqamətdə atılan bütün addımlar; iqtisadi, siyasi, sosial, ekoloji və etik - auditin vəzifə və funksiyalarının əhatəsinə daxildir.

İqtisadi inkişaf tarixinə nəzər salsaq görürük ki, 1929-1933-cü illərdəki dünya iqtisadi böhranı zamanı mühasib-auditorların xidmətlərinə ehtiyac yarandı. Həmin dövrdə audit proseduruna və onun keyfiyyətinə dair tələblər dəyişdi. Audit qərarların qəbulu üçün yüksək keyfiyyətli, vaxtında məlumat verən və bununla da böhranın aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayan effektiv idarəetmə vasitəsi kimi özünü təsdiq etdi. Öz növbəsində, böhran maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi proseduruna da təsir etdi və əksər ölkələr illik hesabatlarda məlumatların açıqlanması və dərc edilməsi üçün əlavə tələblər tətbiq etdilər. Həmin böhranın “Böyük Depressiya” dövründə auditə tələb kəskin şəkildə sərtləşdirildi, o, məcburi xarakter aldı və bu cür xidmətlərə bazar tələbatı artdı. Böhran başa çatdıqdan sonra, demək olar ki, bütün ölkələr illik hesabatlarda əks olunan məlumatların miqdarı, bu hesabatların və auditorların nəticələrinin məcburi nəşri üçün zəruri tələbləri tətbiq etməyə başlayır, audit saxtakarlığa qarşı güclü silaha çevrilir [6].

Auditin rolu və əhəmiyyəti

Auditə tələblərin sırasında müstəqillik, auditin tərəflərin maraqlarına deyil, sosial-ictimai tələblərin maraqlarına xidmət etdirir və bu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Audit fəaliyyətinin əsas meyarı Qanunvericilik və standartlar audit müstəqilliyinin əsasını təşkil edir. Auditdə inzibatiyyətin və ictimaiyyətin ehtiva etməsi onun struktur, prosedur, proses yanaşması və müxtəlif təbəqələrin fəaliyyət, ehtiyac və tələb səviyyələrini, fikirlərini öyrənməsi cəmiyyətdə sosial bərabərliyin dinamik və inklüziv inkişafının təmin olunmasının strategiyasını ortaya qoyur. Audit inzibatiyyətin və ictimaiyyətin harmoniyasıdır və məhz buna görə də cəmiyyətin sağlamlaşması, şəffaflığın artırılması, kölgə iqtisadiyyatı və terrorculuqla mübarizədə dövlətin önəmli vasitəsidir. **Dövlət və təşkilatlar səviyyəsində auditdən yararlanmaqla iqtisadi artımın gücləndirilməsi, dayanıqlı və davamlı inkişaf, həmçinin iqtisadi diversifikasiya proseslərində sağlam strategiya izlənilə bilər ki, bu da iqtisadi inkişafın dinamikasını sürətləndirər.**

Müasir dövrdə auditin rolu və əhəmiyyəti daha da artmışdır. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də reallaşdırılması nəzərdə tutulan ikinci prioritet-“Dinamik, inklüziv və ədalətli sosial cəmiyyət”ə nail olunmasıdır. Bu prioritetin reallaşdırılma istiqaməti olaraq üç məqsəd müəyyən edilmişdir:

- inkişafdan hər bir vətəndaşın bəhrələnməsi;
- yüksək və ədalətli sosial təminat;
- inklüziv cəmiyyət, paytaxt və regionların tarazlı inkişafı.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

Audit bu istiqamətlərin izlənməsində, məqsədlərinə nail olunmasında rolu olduğu qədər də öhdəlik daşıyır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq təsərrüfat subyektlərinin böyük əksəriyyəti hər il məcburi audit yoxlamalarından keçirilir. Auditdən keçmənin mahiyyəti, dövlət və cəmiyyət qarşısında sektordan asılı olmadan fəaliyyətdə hüquqi və ictimai-sosial çərçivələrə riayət edilməsini ifadə edir. Çərçivələrə riayət edilməsi dövlət və ictimaiyyət qarşısında məsuliyyətdir və etikadır. Auditin özünün də geniş-hüdudu olmayan bütün sektorlara sirayət edə biləcək qabiliyyətli olması ilə yanaşı, çərçivələr daxilində fəaliyyəti-inzibatiliyi, dövlət və cəmiyyətin stabil, tarazlı və hər bir vətəndaşın mənafəinin qorunması, rifah halının yaxşılaşması, iqtisadi artımın bir ünsürü olmaqla yanaşı, həmçinin, bəhrələnməsində güclü vasitə kimi, müstəqil nəzarət sistemi kimi audit məsuliyyətləndirir və öhdələndirir. Bu məsuliyyət və öhdəlikləri sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları fəaliyyətlərində nəzərə almalıdırlar.

Auditor xidmətinin inkişafı haqlı rəqabət mühitinin formalaşmasının təminatı qismində ölkədə məcburi və könüllü auditdən keçmə səviyyəsinin, audit xidmət növləri üzrə yerinə yetirilmiş müqavilələrin sayı, həcmi və orta məbləğinin statistik məlumatların təhlili əsasında elmi icmal

Ölkənin iqtisadi-sosial vəziyyətini bazar mühiti müəyyən etməklə yanaşı, iqtisadi inkişafın istiqamətini də təyin edir. Audit bazar mühitinin iştirakçısı olmaqla bərabər həmçinin nəzarətçisidir. Bu halda, ölkədə auditdən keçmə dərəcəsinin yüksəlməsi, auditor xidmət növlərinin inkişafına təşviq və minimum hədlərinin gözlənilməsi, paytaxt və regionlarda bərabər xidmət səviyyəsi, təbliğat və təşviqatı dövlətdə iqtisadi artımın yüksək olmasının, cəmiyyətin sosial, hüquqilik, mədəni, etik səviyyəsinin artmasının göstəricisi olmaqla, ədalətli və sosial cəhətdən bərabər bir mühitin formalaşmasına səbəb olur.

Hazırda ölkənin audit xidmət bazarının inkişafında nəzərəçarpacaq fərqli inkişaf meyilləri özünü göstərməkdədir. Azərbaycanda auditdən keçməli olan müəssisələrə aşağıdakılar daxildir:

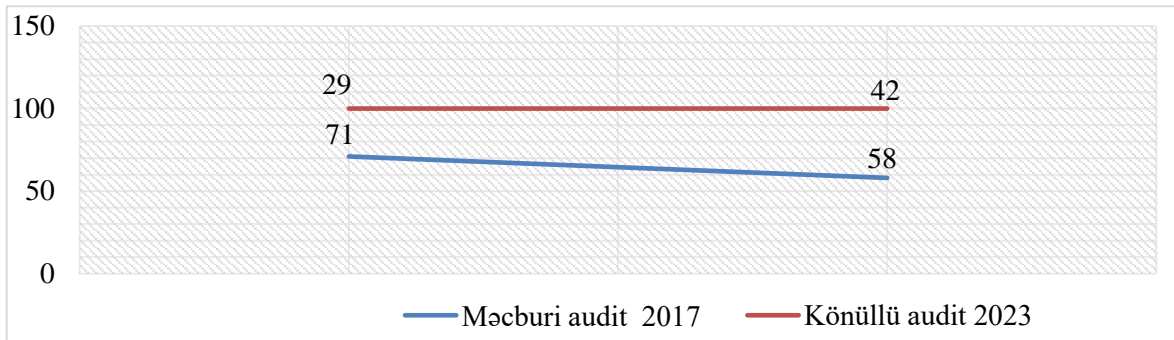
- konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarını təqdim edən hüquqi şəxslər;
- açıq səhmdar cəmiyyətləri;
- maliyyə və sənaye qrupları;
- məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər;
- bələdiyyələr;
- təbii inhisarlar;
- hüquqi şəxslər;
- qiymətli kağızların emitentləri;
- siyasi partiyalar və s.

Statistik məlumatlara görə, ölkəmizdə ən yüksək yoxlama göstəricisi banklar və sığorta şirkətləridir. Sonralar bu sıraya bələdiyyələr, səhmdar cəmiyyətləri və xarici şirkətlər (xarici təşkilatların filialları və törəmələri) daxildir. Auditdən yayınmanın əsas səbəblərindən biri də müəssisələrdə mühasibat uçotu təşkilində və idarəedilməsində boşluqların olmasıdır. Araşdırma əsasında müəyyən edilmişdir ki, 2017-ci ildə bazarda göstərilən xidmətlərin xüsusi çəkisində məcburi auditin payı – 71%, könüllü auditin isə 29% təşkil etmişdir. Lakin, 2023-cü ildə ölkədə həyata keçirilən belə xidmətlərin xüsusi çəkisində məcburi auditin payı – 58% (13% azalmış), könüllü auditin isə - 42% (13% artmış) səviyyəsində olmuşdur [1].

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

Qrafik 1.

Audit xidmət bazarında yerinə yetirilən müqavilələrin məcburi və könüllü audit üzrə müqayisəsi (%)

Bəzi sahələrdə isə audit qanunvericiliyinə əməl olunmaması halları isə hələ də qalmaqdadır. Auditdən yayınmanın əsas səbəblərindən biri də müəssisələrdə mühasibat uçotu təşkilində və idarəedilməsində boşluqların olmasıdır. Araşdırma əsasında məyyən edilmişdir ki, 2017-ci ildə bazarda göstərilən xidmətlərin xüsusi çəkisində məcburi auditin payı – 71%, könüllü auditin isə 29% təşkil etmişdir. Lakin, 2023-cü ildə ölkədə həyata keçirilən belə xidmətlərin xüsusi çəkisində məcburi auditin payı – 58% (13% azalmış), könüllü auditin isə - 42% (13% artmış) səviyyəsində olmuşdur [1]. (Qrafik1.)

Auditdən yayınma səbəbləri sırasında ən önəmli qanunvericilikdəki boşluqlar da az rol oynamır. Belə ki, hüquqi məsuliyyətin tutarlı olmaması nəticəsində, təşkilatlarda uçot sisteminin olmaması və ya lazımı səviyyədə qurulmaması ilə yanaşı idarəetmə sistemi ilə sahibkar maraqlarının müxtəlifliyi səbəbindən saxtakarlıq halları, cəmiyyət və dövlət öhdəliklərində hesabatlılıqdan yayınma hallarının baş verməsi kimi hallarla qarşılaşılır. Hesabatlarda təhriflərin, qanunvericilik və digər standartların gözlənilməməsi, auditor xidmətinə lüzumsuz xərc kimi baxılması əl əlxüsus sahibkarların əksəriyyətinin yalnız maddi resurslara malik olmaqla, biznesin təşkil və idarəedilməsi, struktur forma və sistemləri, bazar münasibətləri, dövlət qarşısındakı öhdəlikləri və bu öhdəliklərin yerinə yetirilmə qaydaları, korporativ idarəetmə çərçivəsində davranış biçimi, fəaliyyətin davamlılığı və resurslara qənaət, onlardan effektiv istifadə, maliyyə nəzarət sisteminin müasir tələblər çərçivəsində sağlam və güvənilir olması kimi vacib məsələlərdən kifayət qədər anlayışlı olmaması sahibkar üçün auditor xidmətinin son dərəcə lazımlı və vacib olduğunu göstərir və auditdən keçməni şərtləndirir. Etibarlı məlumat kapital bazarının səmərəliliyi və əlçatanlığını artırmağa və müxtəlif iqtisadi qanunların təsir nəticələrinin qiymətləndirilməsinə və proqnozlaşdırılmasına şərait yaradır. Vurğulamaq yerinə düşər ki, auditin aparılması, hətta məcburi olmayacaq hallarda belə, şübhəsiz ki, vacibdir [2].

Auditor xidmətinin formalaşdırdığı informasiya istər dövlət orqanları, istər informasiya mənbəyində maraqlı olan tərəflər, istərsə də cəmiyyət üzvləri ictimai institutlar və fondlar üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Auditin bir sahə kimi dövlət-iqtisadiyyat-cəmiyyət üçün mühüm rolu və əhəmiyyəti onun fəaliyyət istiqamətləri və bu fəaliyyətin konkret nəticələri ilə bağlı da özünü bir daha aydın şəkildə göstərir. Auditin geniş mənada mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi xidmətin təsərrüfat subyekti təşkili və onun nəticələrinin ünvanlılığının qiymətləndirilməsi ilə sıx bağlıdır [3]. Sahibkarlıq fəaliyyətinin daha effektiv və qanuna uyğun

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

olmasında hüquqilik və uyğunluq (compliance), mühasibatlıq, vergi planlaması və strategiya, strateji təhlil və məsləhət, insan resursu və insan kapitalı və s. kimi önəmli məsələlər fərqli auditor xidmət növlərinin mahiyyəti daxilindədir və bu məsələlər sahibkar maraqları və biznesin inkişafı ilə yanaşı dövlət və cəmiyyətlə də bağlı məsələlərdir. Haqlı rəqabət mühitinin formalaşmasında auditor xidmətinin əhatə etdiyi sahələr dövlət və özəl sektorun bütün hücrələri ilə kordinasiyalı izlənməlidir.

Ölkədə auditor təşkilatları və sərbəst auditorlar tərəfindən fərqli audit xidmət növləri üzrə göstərilən xidmətlərin ümumi həcmində ənənəvi auditor xidmət növü - maliyyə hesabatının yoxlanması böyük mövqeyə malikdir. Sonrakı yerləri digər xidmət növləri, mühasibat və vergi uçotu üzrə məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi və Nizamnamə kapitalının formalaşmasının auditi tutur.

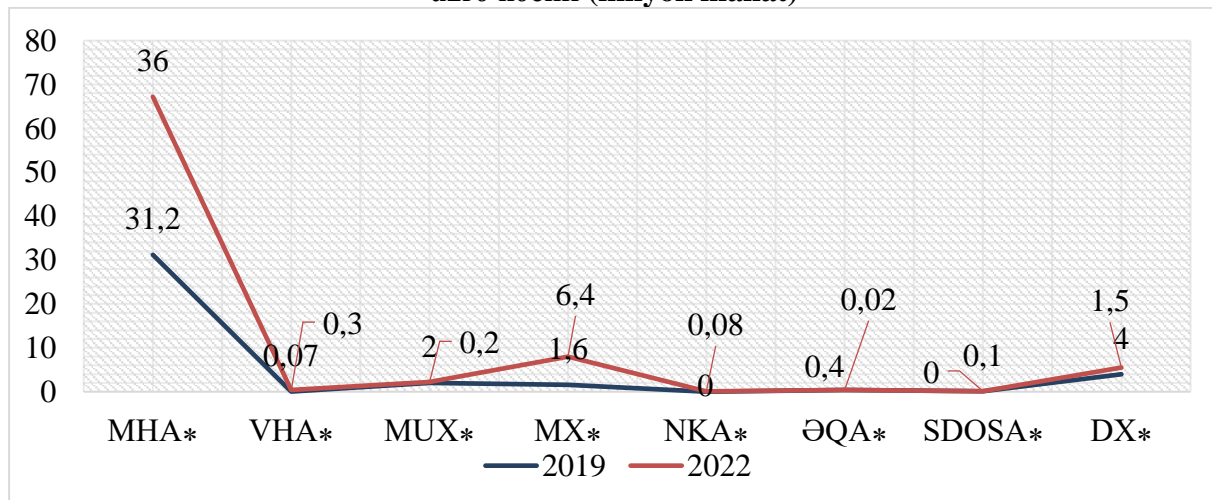
Son illərdə *İƏB (İqtisadi əsaslandırma, biznes planları və digər layihələrin hazırlanması), *HŞS (Hüquqi şəxsin yaradılması məqsədi ilə təsis sənədlərinin işlənilməsi) kimi auditor xidmət növləri üzrə az sayda olsada auditor müqavilələri bağlanmaqdadır.

Qeyd edək ki, xarici auditor təşkilatları MHA və digər xidmətlərin göstərilməsində yerli audit təşkilatları və sərbəst auditorlardan müqavilə həcminə görə fərqlənərək üstünlük təşkil edir. Auditor təşkilatlarının və sərbəst auditorların 2019-cu və 2022-ci illər üzrə səkkiz növ auditor xidməti üzrə cəmi 19534 müqavilə yerinə yetirilmişdir. Yerinə yetirilmiş müqavilələrin həcmində audit xidməti növlərinin payında MHA üstünlük təşkil etmişdir. Belə ki, bu göstərici 2019-cu ildə 73,6 faiz, 2022-ci ildə 77,1 faiz təşkil etmişdir.

Xarici auditor təşkilatlarında yerinə yetirilmiş müqavilələr üzrə xidmət növlərinin həcmi, MHA 2019-cu ildə 31,2 milyon manat, 2022-ci ildə 36 milyon manat, VHA 2019-cu ildə 0,07 milyon manat, 2022-ci ildə 0,3 milyon manat, MUX 2019-cu ildə 2 milyon manat, 2022-ci ildə 0,2 milyon manat, MX 2019-cu ildə 1,6 milyon manat, 2022-ci ildə 6,4 milyon manat, NKA 2019-cu ildə 0, 2022-ci ildə 0,08 milyon manat, ƏQA 2019-cu ildə 0,4 milyon manat, 2022-ci ildə 0,02 milyon manat, SDOSA 2019-cu ildə 0,1 milyon manat, 2022-ci ildə 0, DX 2019-cu ildə 4 milyon manat, 2022-ci ildə 1,5 milyon manat təşkil etmişdir.

Qrafik 2.

Xarici auditor təşkilatlarının audit xidməti növləri üzrə yerinə yetirilmiş müqavilələr üzrə həcmi (milyon manat)

Mənbə: Qrafik [1]məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

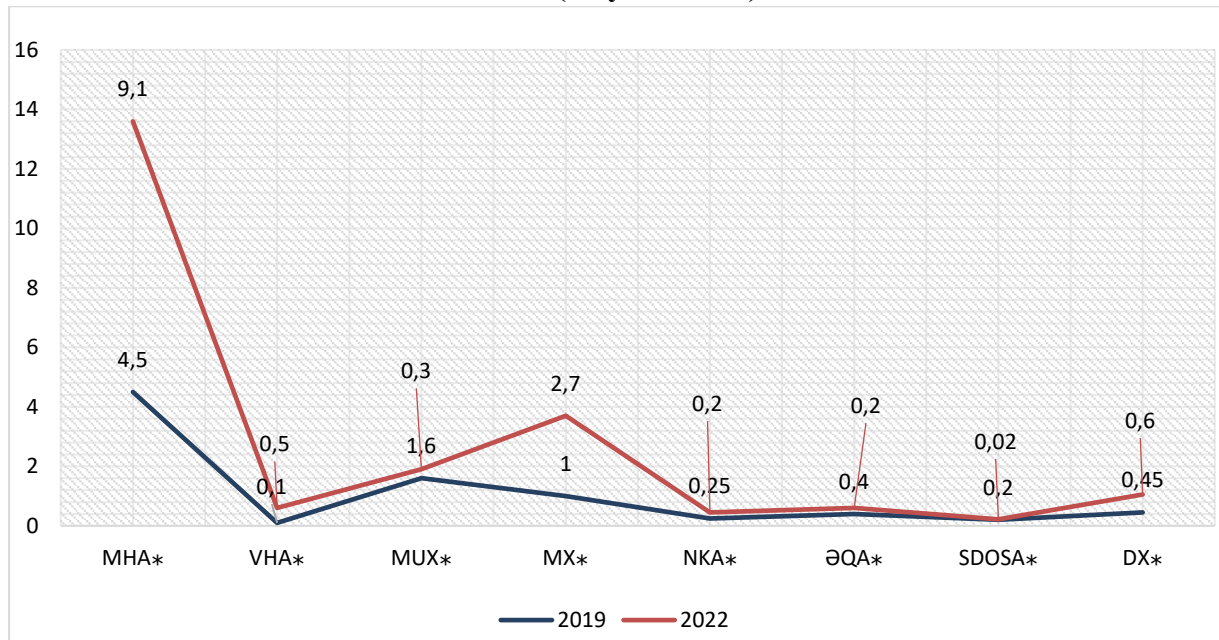
AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

Qeyd; *MHA- maliyyə hesabatının auditi, *VHA- vergi hesabatının auditi, *MUX-müəssisə və təşkilatlarda mühasibat xidmətlərinin göstərilməsi, *MX- mühasibat və vergi uçotu üzrə məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi, *NKA-Nizamnamə kapitalının formalaşmasının auditi, *ƏQA-əmlakın qiymətləndirilməsinin düzgünlüyünün auditi, *SDOSA- səlahiyyətli dövlət orqanlarının sifarişi üzrə aparılan audit, *DX- digər əlaqəli xidmətlərin göstərilməsi.

Yerli auditor təşkilatlarında yerinə yetirilmiş müqavilələr üzrə xidmət növlərinin həcmi, MHA 2019-cu ildə 4,5 milyon manat, 2022-ci ildə 9,1 milyon manat, VHA 2019-cu ildə 0,1 milyon manat, 2022-ci ildə 0,5 milyon manat, MUX 2019-cu ildə 1,6 milyon manat, 2022-ci ildə 0,3 milyon manat, MX 2019-cu ildə 1 milyon manat, 2022-ci ildə 2,7 milyon manat, NKA 2019-cu ildə 0,25 milyon manat, 2022-ci ildə 0,2 milyon manat, ƏQA 2019-cu ildə 0,4 milyon manat, 2022-ci ildə 0,2 milyon manat, SDOSA 2019-cu ildə 0,2 milyon manat, 2022-ci ildə 0,02 milyon manat, DX 2019-cu ildə 0,45 milyon manat, 2022-ci ildə 0,6 milyon manat təşkil etmişdir.

Qrafik 3.

Yerli auditor təşkilatlarının audit xidməti növləri üzrə yerinə yetirilmiş müqavilələr üzrə həcmi (milyon manat)

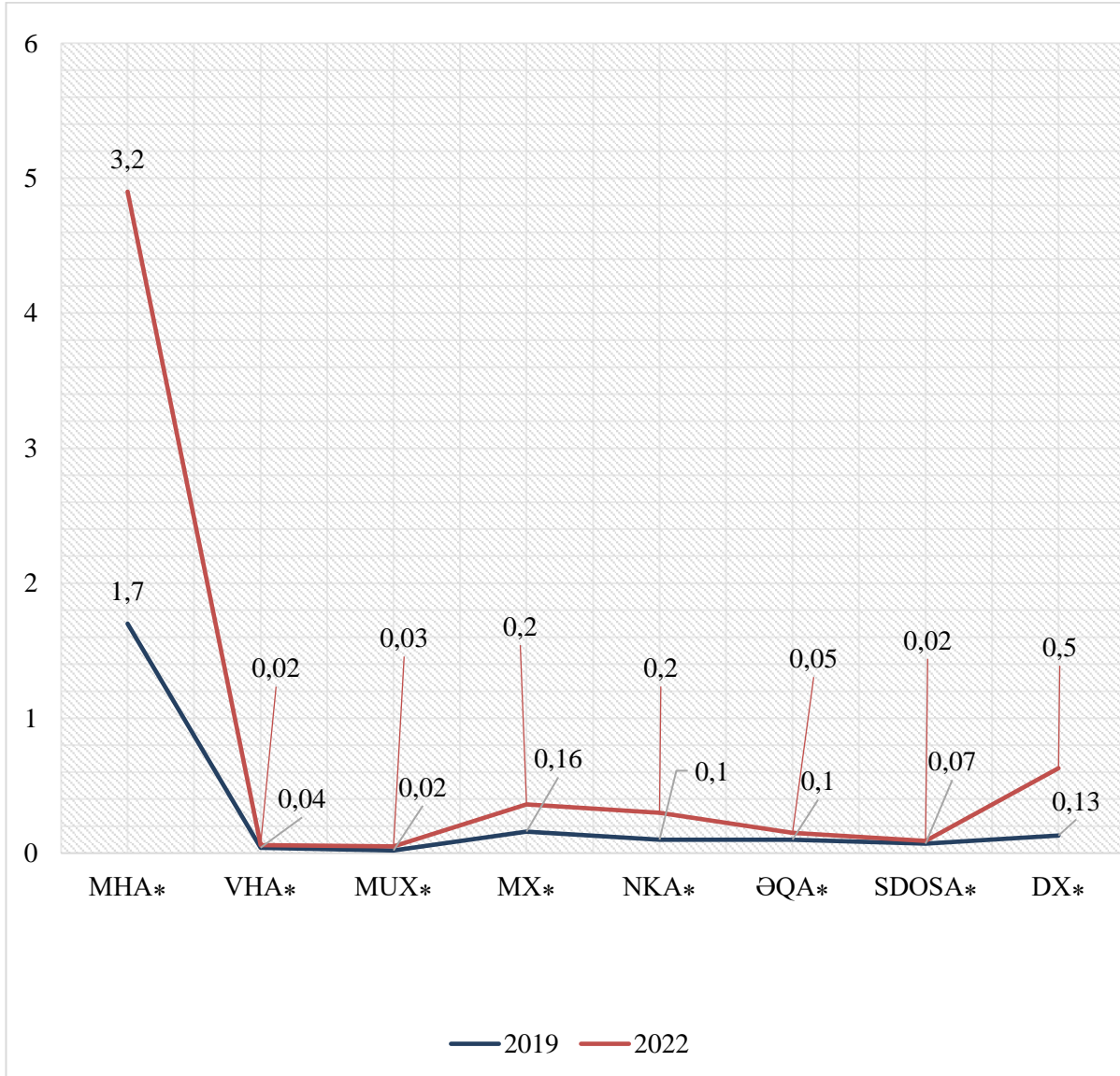
Mənbə: Qrafik [1] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Sərbəst auditorlar yerinə yetirilmiş müqavilələr üzrə xidmət növlərinin həcmi, MHA 2019-cu ildə 1,7 milyon manat, 2022-ci ildə 3,2 milyon manat, VHA 2019-cu ildə 0,04 milyon manat, 2022-ci ildə 0,02 milyon manat, MUX 2019-cu ildə 0,02 milyon manat, 2022-ci ildə 0,03 milyon manat, MX 2019-cu ildə 0,16 milyon manat, 2022-ci ildə 0,2 milyon manat, NKA 2019-cu ildə 0,1 milyon manat, 2022-ci ildə 0,2 milyon manat, ƏQA 2019-cu ildə 0,1 milyon manat, 2022-ci ildə 0,05 milyon manat, SDOSA 2019-cu ildə 0,07 milyon manat, 2022-ci ildə 0,02 milyon manat, DX 2019-cu ildə 0,13 milyon manat, 2022-ci ildə 0,5 milyon manat təşkil etmişdir.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
 AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
 АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

Qrafik 4.

Sərbəst auditorların audit xidməti növləri üzrə yerinə yetirilmiş müqavilələr üzrə həcmi (milyon manat)

Mənbə: Qrafik [1] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

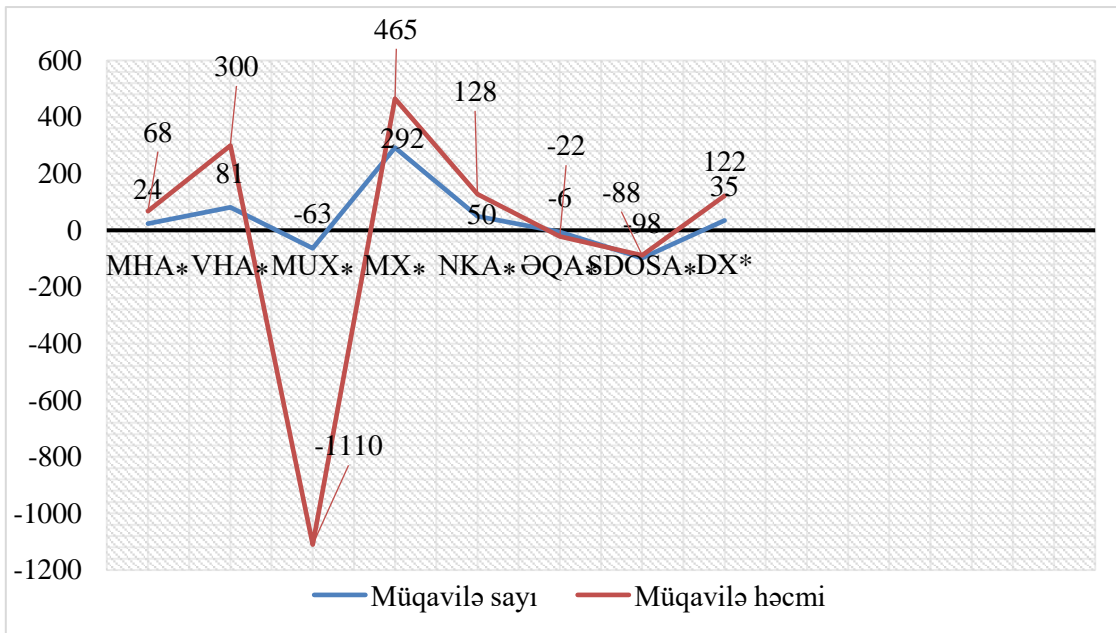
2019-cu və 2023-cü illərdə auditor xidmətinin növləri üzrə yerinə yetirilmiş müqavilələrin sayında və həcmində ən yüksək artım 2023-cü ildə qeydə alınmışdır. Müqayisəsinin nəticələri deməyə əsas verir ki, auditor xidmətinin imici digər illərə nisbətən yüksəlmiş və auditor xidmət növlərinə tələbat artmışdır. Digər bir əsas isə audit xidmət növü kimi bazarda təmsil olunmasının yeni olmasına baxmayaraq, “İqtisadi əsaslandırma, biznes planları və digər layihələrin hazırlanması” (İƏB) 2022-ci ilə nisbətən 2023-cü ildə artım qeydə alınmış və 31 müqavilə sayı qeydə alınmışdır.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

Qrafik 5.

2019-cu ilə nisbətən 2023-cü ildə audit xidməti növləri üzrə yerinə yetirilmiş müqavilələrin sayının və həcmlərinin artma-azalma səviyyəsi (%)

Mənbə: Qrafik [1]məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

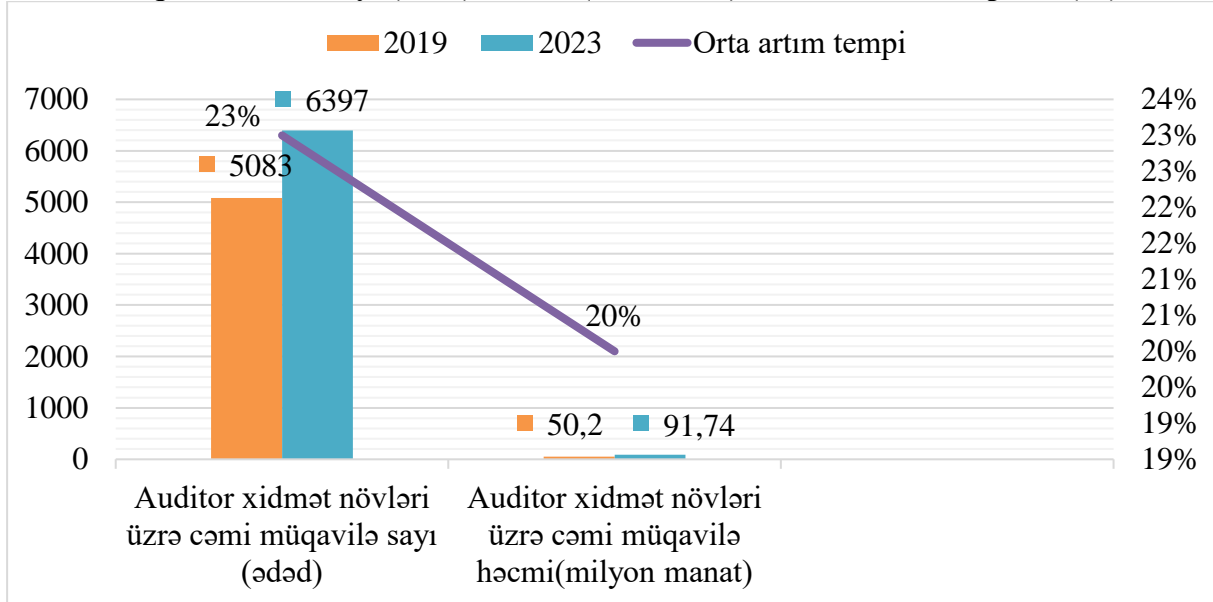
2019-2023-cü illərin auditor xidməti növləri üzrə MHA müqavilə sayı 24%, həcmi 68%, VHA müqavilə sayı 81%, həcmi 300%, MUX müqavilə sayı (-63%), həcmi (-1110%), MX müqavilə sayı 292%, həcmi 468%, NKA müqavilə sayı 50%, həcmi 128%, ƏQA müqavilə sayı (-6%), həcmi (-22%), SDOSA müqavilə sayı (-98%), həcmi (-88%), DX müqavilə sayı 35%, həcmi 122% artma və azalmalar ölçülmüşdür (Qrafik 5). Auditor təşkilatları və sərbəst auditorlar tərəfindən xidmət növləri üzrə 2019-cu ildə 5083 müqavilə, 2023-cü ildə isə 6397 müqavilə sayı qeydə alınmışdır. Bu isə həmin illər intervalında xidmət növləri üzrə müqavilə sayında orta artım tempi 23%, 2019-cu ildə müqavilə məbləği 50,19 milyon manat, 2023-cü ildə isə 91,74 milyon manat təşkil etməklə müqavilə məbləğində orta artım tempi 20% olmuşdur. Bu vəziyyət tərəfdaşlığın-əməkdaşlığın yüksək olmasını, bazarda yeni xidmət göstərənlərin və ya olanların fəallığının artmasını göstərsədə, eyni zamanda bazarda qiymətin tənzimlənməsinə ehtiyacın olduğunu göstərir. Belə ki, göstəricilərə əsasən deyə bilərik ki, minimum hədlərə bazarda əməl edilmir və ya minimum hədlərin müəyyən olunmasına yenedən baxılmalıdır. Reallığı təfəsilatı ilə əks etdirməyən auditor rəylərinin formalaşdırılması ehtimalı böyükdür, müqavilələr yüksək həcmində bağlanılsa da standart presudurlar tətbiq edilir, auditor xidməti bazarında etik çərçivələrə riayət edilmir.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

Qrafik 6.

2019-cu il- 2023-cü ildə auditor xidməti növləri üzrə cəmi yerinə yetirilmiş müqavilələrinin sayı (ədəd), həcmi(mil.manat) və orta artım tempi (%)

Mənbə: Qrafik [1]məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Auditor xidmətinin haqlı rəqabət mühitinin formalaşmasının təminatı qismində minimum hədlərin gözlənilməsinin vacibliyi və hazırkı vəziyyəti monitoring nəticələrinin təhlili əsasında

Auditorlar Palatası tərəfindən auditorların təqdim etdikləri hesabatlarla əsasən göstərilən auditor xidmətlərinin dəyərinin tövsiyə olunan minimum hədlərinə əməl etməyən sərbəst auditor və auditor təşkilatlarının mütəmadi təhlili aparılır. Auditor təşkilatları və sərbəst auditorlar tərəfindən tövsiyə olunan minimum hədlərə əmələmə vəziyyəti hər ay mütəmadi olaraq təhlil edilir və müvafiq inzibati tədbirlər görülür. Palata tərəfindən müəyyən edilmiş auditor xidməti üzrə tövsiyə olunan minimum hədlərə əməl etməyən auditor təşkilatlarının və sərbəst auditorların elektron poçt ünvanlarına məktubu göndərilir. Göstərilən audit xidmətləri (müqavilə dəyərləri) üzrə minimum hədlərinin tənziplənməsi sahəsində problemlər mövcuddur. Tənzipləmə sistemi daha çox göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, təcrübə göstərir ki, audit xidmətinin dəyərini formalaşdıran əsas xərclər vardır:

- xidmətin göstərilməsi ilə bağlı aparılan araşdırma və təhlillərə çəkilən xərclər;
- ekspertlərin cəlbə;
- xidmətin göstərilməsinə sərf edilən vaxt müddəti və onun ödənişləri;
- xidmətin maya dəyərində daxil olan maddi və qeyri-maddi aktivlərin dəyəri;
- xidmətdən əldə edilən gəlirlərin əmək haqqı və digər ödənişlərə yönəldilməsi (vergilər, sosial müdafiə fonduna olan ödəmələr, kommunal, nəqliyyat, icarə haqqı və s. xərclər).

Qeyd olunmalıdır ki, bu və digər vacib xərclərin qarşılınması və sonradan audit xidmətləri üzrə mənfəətin əldə olunması: bütün xərclər ilə əldə olunan gəlirlər arasında bir uyğunluq yaradılmasını əsaslandırır. Bu baxımdan da, digər sahələrdə olduğu kimi, bu xidmət bazarında da

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

müqavilə dəyərlərinin minimum və ya orta həddi müəyyən olunur. Belə həddən aşağı bağlanan müqavilələr isə, xidmət bazarında ciddi neqativ proseslərə səbəb olur problemlər yaradır:

- keyfiyyətsiz audit xidmətlərinin genişlənməsinə;
- vergi və digər ödənişlərdən yayınmalara;
- korrupsiya hallarının artmasına;
- haqsız rəqabətin hallarının artmasına;
- auditin peşə nüfuz səviyyəsinin zəifləməsinə və s.

Audit xidmət bazarında göstərilən xidmətlərin minimum həddi müəyyən edilir ki, bu da əvvəldə qeyd edilən problemlərin qarşısının alınmasına və xidmət bazarının tənzimləmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlidir. Fəaliyyət göstərən auditorlar hesab edirlər ki, müqavilə bağlanarkən xidmətin dəyəri ilə bağlı minimum hədlərə (tələblərə) qanəedici səviyyədə (46%) riayət olunur. Bu sahədə olan tələblərə əməl edilməmə səviyyəsi – 26%, tələblər haqda məlumatsızlıq isə - 28% olması ilə müşahidə olunur.

Cədvəl 1.

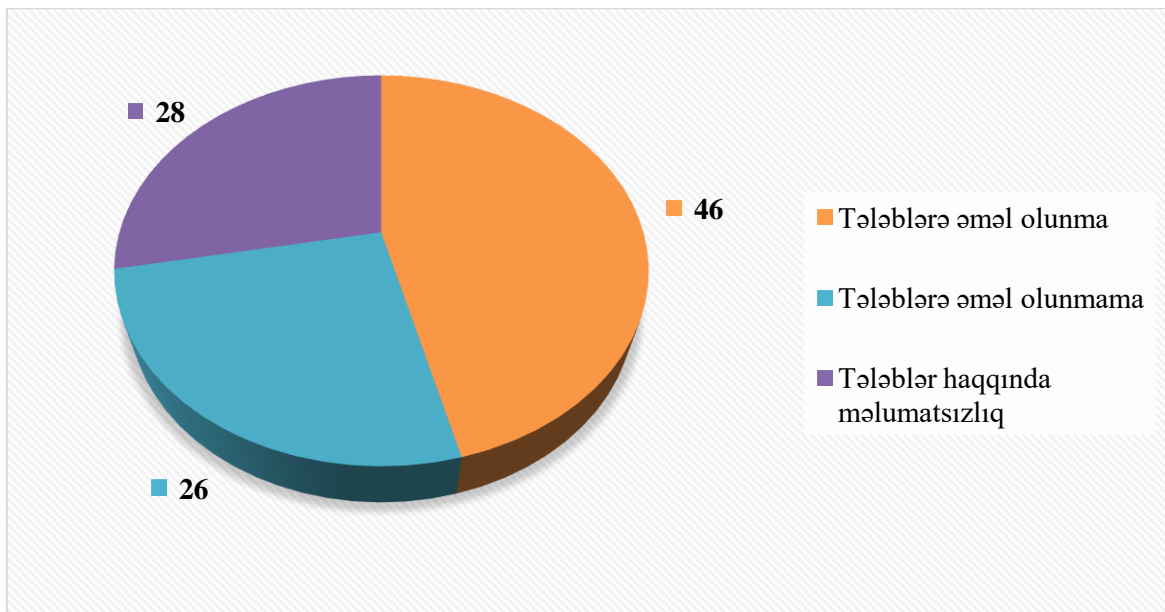
2023-cü ildə göstərilən audit xidmətlərin dəyəri üzrə müəyyən edilən minimum hədlərə (tələblərə) əmələtmə səviyyəsi (%)

Cavab göstəriciləri	Auditorlar (%)
Tələblərə əməl olunma səviyyəsi	46
Tələblərə əməl olunmama	26
Tələblər haqda məlumatsızlıq səviyyəsi	28

Mənbə: Cədvəl [4] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 7.

2023-cü ildə göstərilən audit xidmətlərinin dəyəri üzrə müəyyən edilən minimum hədlərə (tələblərə) əmələtmə səviyyəsi (%)

Mənbə: Qrafik [4] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası ölkədə audit fəaliyyətini tənzimləyici bir orqan kimi minimum hədlərin müəyyən olunmasında, sərbəst auditorlar və auditor təşkilatlarının fəaliyyətlərində minimum hədlərin gözlənilməsinə nəzarət və xidmət növlərinin inkişafı ilə bağlı öhdəliklərdə məsuldur. Audit xidmətlərinin qiymətləri müəyyən edilmiş hədlərlə tənzimləndikdə, böyük şirkətlərin bazar üstünlüyü qarşısında kiçik firmalar zərər görmür, eyni standartlarda fəaliyyət göstərmələri təmin edilir. Auditor xidmətləri kiçik müəssisələr üçün əlçatan olur və daha şəffaf, etibarlı mühasibatlıq təmin olunmuş olur. Haqlı rəqabət mühitinin formalaşması bu xüsurlardan üzvü surətdə asılıdır. Belə ki, xidmətin əlçatanlığının təmin olunması ilə, biznesin sosial məsuliyyəti yüksəlir. Minimum hədlərin tənzimlənməsi ilə dinamik-inklüziv və ədalətli sosial cəmiyyətə nail olunmasında, inkişafdan hər bir vətəndaşın bəhrələnməsi, yüksək və ədalətli sosial təminat istiqamətləri izlənilir və prioritetə nail olunmasında audit və audit xidməti önəmli tövəsi vermiş olur.

Regionlarda auditor xidmətinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində Auditorlar Palatası tərəfindən bir sıra işlərin görülməsinə baxmayaraq vəziyyət o qədər də qənaətbəxş deyildir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında, Sumqayıt, Gəncə, Lənkəran, Mingəçevir şəhərlərində, Şəmkir, Cəlilabad, Beyləqan, Ağcabədi, Ağdaş, Zaqatala və digər rayonlarda yerli audit təşkilatlarının və sərbəst auditorların fəaliyyəti təşkil edilmişdir. Xarici audit təşkilatlarının əsas fəaliyyəti daha çox ölkənin paytaxtında cəmlənmiş, məcburi audiddən keçməli olan subyektlərin əksəriyyəti paytaxtda yerləşmişdir. Regionlarda subyektlərin xidmətdən yararlanma səviyyəsi aşağıdır. Əsasən məcburi audiddən keçməli olan bir qisim təşkilatların və bələdiyyələrin audiddən keçməsi müşahidə olunur ki, bu da paytaxtla müqayisədə aşağı nəticələrin ortaya çıxmasına səbəb olur. Tədqiqatçıların apardıqları tədqiqatların nəticələrinə əsasən audit xidməti üzrə yerinə yetirilmiş müqavilələrin xüsusi çəkisinə görə 2000-ci ildə Bakı şəhərinin payı 88% təşkil edirdisə, son dövrdə bu göstərici azalaraq 75%-ə enmişdir. Audit xidmətinin təşkili və inkişafı onun tənzimlənmə mexanizminin müasir tələblər baxımından təkmilləşdirilməsini vacib şərt kimi zəruriləşdirməkdədir. Bu sahədə artıq konkret səmərəli və çevik mexanizmlərdən istifadə olunması öz vacibliyi ilə çıxış edir. Müvafiq tənzimləmə mexanizmləri kimi intizabi, iqtisadi, etik, ictimai mexanizmlər daha çox əhəmiyyət kəsb edir [5]. Fikrimcə, iqtisadi və sosial amillərə və yerli xüsusiyyətlərə uyğun strategiya izlənməklə təşviqat və fəaliyyət planının hazırlanmasına ehtiyac vardır. Regionların inkişafı yalnız iqtisadi amillərdən deyil hüquqi və sosial amillərdən də asılıdır. Dövlət tərəfindən də bu istiqamətdə addım atılmalı qanunvericilik gücləndirilməli, istisnalar daxilində vergi güzəştlərinin edilməsi təşviqə vəsilə kimi dəyərləndirilməlidir. Regionlararası əməkdaşlıq və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi gücləndirilməlidir. Paytaxtda fəaliyyət göstərən auditorlar və moderatorların bölgələrə intensiv təyinatı təşkil edilməlidir. Vurğulananları nəzərə alsaq, hesab edilə bilər ki, reallaşdırılması nəzərdə tutulan Milli Fəaliyyət planının prioriteti olan “Dinamik, inklüziv və ədalətli sosial cəmiyyət” modelinə nail olunmasında izlənilməli üçüncü istiqamət “İnklüziv cəmiyyət, paytaxt və regionların tarazlı inkişafı” auditor xidmətlərinin regional inkişaf etdirilməsi ilə sürətlənəcəkdir. Haqlı rəqabət mühitinin formalaşmasında, auditor xidmətinin inklüzivliyi (yalnız

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

paytaxtda böyük güclərin deyil regionlarda dezavantajlı kəsimin də xidmətdən yararlanma bil-məsi) təminat qismindədir. Digər istiqamətlər kimi, “İnklüziv cəmiyyət, paytaxt və regionla-rın tarazlı inkişafı” istiqaməti də məhz auditin regional inkişafı ilə üzvi surətdə asılıdır. Belə ki, regionlarda audit və auditor xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi ilə inklüziv cəmiyyət, pay-taxt və regionların tarazlı inkişafına nail olunmuş olur.

Y E K U N

Tədqiqat olaraq, ölkədə məcburi və könüllü auditdən keçmə səviyyəsinin aşağı olmasın-a, xidmət növlərinin həcmində və sayının kəskin fərqlərinə, minimum hədlərə əməl olunma səviyyəsinin aşağı olmasına, auditor xidməti təşkilatlarının paytaxtda cəmlənməsinə, yerinə yetirilmiş müqavilələrin xüsusi çəkisində əsas pay göstəricisi paytaxta aid olmasına əsaslanaraq nəticəyə gəlinmişdir ki, auditor xidmətinin hazırkı inkişaf səviyyəsi dinamik-inklüziv so-sial tərəqqiyə əsaslanan cəmiyyət modelində haqlı rəqabət mühitinin formalaşmasının təmin olunmasında qənaətbəxş deyildir:

- auditor xidmətinin əhatə etdiyi sahələr dövlət və özəl sektorun bütün hücrələri ilə kordinasiyalı şəkildə aparılmır;
- audit və auditor xidməti anlayışının anlaşılma səviyyəsi aşağıdır təbliğat və təşviqat zəifdir;
- auditor təşkilatları və sərbəst auditorlar tərəfindən xidmət dəyərinin hədlərinə əməl olunmasına nəzarət güclü deyildir;
- auditor xidmətinin ölkə üzrə əlçatanlığı təmin olunmamışdır;
- regionlarda audit və auditor xidmətlərinin inkişaf səviyyəsi aşağıdır;
- auditor xidmətinə təkmil və təşəkküllənmiş forma yanaşması inkişaf etdirilməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Auditorlar Palatasının fəaliyyəti ilə bağlı hesabatlar. Bakı, 2017-2023. <https://audit.gov.az/>
2. “Audit” - i.e.d., prof.V.T. Novruzovun elmi redaktəsi ilə / Bakı: Azərənşr, 2011, 530 s.
3. Məmmədov Y. “Audit xidmətinin inkişafı: nəzəri əsasları” / Bakı: “Elm və bilik” nəşriyyatı, 2019, 63 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası və AMEA İqtisadiyyat İnstitutu tərəfin-dən “Azərbaycanda auditor xidmətinin müasir vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri” mövzusunda keçirilmiş sorğunun nəticələrinə dair icmal-təhlil. Bakı, 2019. <https://audit.gov.az/>
5. Məmmədov Y. “Azərbaycan Respublikasında audit xidmətinin müasir inkişafı və nəti-cələri” // AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 2019.
6. <https://audit.gov.az/Az/page/820>

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

Ilhama Valeh Gasimova,
Ph.D. Student,
Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: ilhamaahmedova@gmail.com
© I.V.Gasimova, 2024

**THE DEVELOPMENT OF AUDIT SERVICES AS A GUARANTEE FOR THE
FORMATION OF A FAIR COMPETITION ENVIRONMENT IN A SOCIETY
MODEL BASED ON DYNAMIC, INCLUSIVE AND SOCIAL PROGRESS**

A B S T R A C T

The purpose of the research - if development is directly proportional to transparency and stability, the purpose and tasks of audit services in shaping a fair competition environment are to be explained. The research focuses on investigating the role of audit services and their current level in the creation of a society model that includes dynamic and inclusive social progress, with a particular priority on the formation of a fair competition environment.

The methodology of the research - based on quantitative methods (quantity), qualitative methods, and directive analyses, the article compares the mandatory and voluntary audits performed in the audit service market, the reasons for the outcomes, the share of external audit organizations, local audit organizations, and independent auditors in the number and volume of contracts, as well as the reasons for differences. The research also analyzes the level of increase or decrease in the number and volume of contracts for audit services by type of service from 2019-2023, the average amount, the compliance with the minimum thresholds (requirements) for audit services provided in 2023, and the problems and solutions.

The practical importance of the research - the research serves as a reference for determining the problems faced by audit services in the formation of a fair competition environment in a society model based on inclusive and social progress, and it highlights the importance of coordinated, advanced, and structured approaches to ensuring accessibility and development of audit services.

The results of the research - it has been proven that the development of a more advanced and structured approach to audit services in the Republic of Azerbaijan has not been achieved.

The originality and scientific novelty of the research - based on the analysis of the current level of audit services in the country, including the lack of coordinated monitoring, weak promotion and advocacy, insufficient control over compliance with minimum thresholds, lack of accessibility, and the low level of development in the regions, the article can be considered an original research work aimed at ensuring the formation of a fair competition environment in a society model based on inclusive and social progress.

Keywords: audit service, fair competition, social progress, inclusive development.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

*Касумова Ильхама Валех кызы,
докторант,
Азербайджанский Университет Кооперации,
E-mail: ilhamaahmedova@gmail.com
© Касумова И.В., 2024*

РАЗВИТИЕ АУДИТОРСКОЙ УСЛУГИ КАК ОБЕСПЕЧЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ СПРАВЕДЛИВОЙ КОНКУРЕНТНОЙ СРЕДЫ В МОДЕЛИ ОБЩЕСТВА, ОСНОВАННОЙ НА ДИНАМИЧНОМ, ИНКЛЮЗИВНОМ И СОЦИАЛЬНОМ ПРОГРЕССЕ

Р Е З Ю М Е

Цель исследования – если развитие прямо пропорционально прозрачности и стабильности, то целью и задачами аудиторских услуг в формировании справедливой конкурентной среды является их объяснение. Исследование сосредоточено на изучении роли аудиторских услуг и их текущего уровня в создании модели общества, включающей динамический и инклюзивный социальный прогресс, с особым приоритетом на формирование справедливой конкурентной среды.

Методология исследования – на основе количественных (числовых) и качественных методов, а также директивного анализа в статье проводится сравнительный анализ обязательных и добровольных аудиторских проверок, проводимых на рынке аудиторских услуг, причин их результатов, доли внешних аудиторских организаций, местных аудиторских компаний и независимых аудиторов в количестве и объеме заключенных контрактов, а также причин различий. Исследование также анализирует уровень роста или снижения количества и объема контрактов на аудиторские услуги по типу услуги за период 2019-2023 годов, среднюю сумму, соответствие минимальным пороговым значениям (требованиям) для аудиторских услуг, предоставленных в 2023 году, а также выявляет существующие проблемы и предлагает пути их решения.

Практическая значимость исследования – исследование служит ориентиром для выявления проблем, с которыми сталкиваются аудиторские услуги при формировании справедливой конкурентной среды в модели общества, основанной на инклюзивном и социальном прогрессе, а также подчеркивает важность скоординированных, продвинутых и структурированных подходов для обеспечения доступности и развития аудиторских услуг.

Результаты исследования – доказано, что развитие более продвинутого и структурированного подхода к аудиторским услугам в Азербайджанской Республике не было достигнуто.

Оригинальность и научная новизна исследования – на основе анализа текущего уровня аудиторских услуг в стране, включая отсутствие скоординированного мониторинга, слабую популяризацию и пропаганду, недостаточный контроль за соблюдением минимальных пороговых значений, недостаточную доступность и низкий уровень развития в регионах, статья может считаться оригинальным исследованием, направленным на обеспечение формирования справедливой конкурентной среды в модели общества, основанной на инклюзивном и социальном прогрессе.

Ключевые слова: аудиторская служба, справедливая конкуренция, социальный прогресс, инклюзивное развитие.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
16.10.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
20.11.2024
Çapa qəbul olunmuşdur: 02.12.2024

Дата поступления статьи в редакцию: 16.10.2024
Отправлено на повторную обработку:
20.11.2024
Принято к печати: 02.12.2024

The date of the admission of the article to the editorial office: 16.10.2024
Send for reprocessing: 20.11.2024
Accepted for publication: 02.12.2024